

UDK: 811.512.1

TURKIY TILLARDA YUKLAMALARNING FUNKSIONAL TAHLILI

Abdullaeva Nilufar Sultanbaevna,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, katta uqituvchi

nilufarabdullayeva.uz@gmail.com

Orcid: 0009-0003-4863-8986

Annotasiya. Maqolada uzbek va turk tillaridagi yuklama vazifali birliklar semantik-funksional, sintaktik va stilistik jihatdan umumiylik va xususiylik nuqtai nazaridan tahlil qilindi.

Maqola yuklama vazifasidagi birliklar turkiy tillarda kup qirrali grammatik hodisa ekanligini, ularni qiyosiy urganish turkiy tillar tarixini yoritishda, erishilgan natijalar esa til buyicha va boshqa yunalishdagi tadqiqot ishlariga zamin yaratishini asoslab berish yulidagi bir qadamdir. Maqolada bildirilgan fikrlar turk va uzbek tilidagi og'zaki nutq namunalari, badiiy va ommabop adabiyotlardan olingan misollar yordamida dalillandi.

Kalit so'zlar: yuklama vazifasidagi birliklar, turkiy tillarda yuklamalar, edat, takı, ilgeç, bağlaç, yuklama, yuklamalar semantikasi, funksional yordamchi birliklar.

Аннотация. В статье анализируются частицы - функциональные единицы узбекского и турецкого языков с точки зрения семантико-функциональной, синтаксической и стилистической общности и специфики.

Статья является шагом к обоснованию того, что частицы представляют собой многогранное грамматическое явление в тюркских языках, их сопоставительное изучение проливает свет на историю тюркских языков, а полученные результаты создают основу для исследований в области лингвистики и других областях. Высказанные в статье идеи подкреплены примерами устной речи, а также примерами из художественной и публицистической литературы на турецком и узбекском языках.

Ключевые слова: единицы в функции частиц, частицы в тюркских языках, edat, takı, ilgeç, bağlaç, частицы, семантика частиц, функциональные служебные единицы.

Abstract. The article analyzes particles — functional units of the Uzbek and Turkish languages from the perspective of their semantic-functional, syntactic, and stylistic similarities and specificities.

This paper is a step toward substantiating the notion that particles represent a multifaceted grammatical phenomenon in Turkic languages. Their comparative study sheds light on the history of Turkic languages, and the results obtained provide a foundation for research in linguistics and other fields. The ideas expressed in the article are supported by examples of oral speech, as well as examples from fiction and journalistic literature in Turkish and Uzbek.

Keywords: units in the function of particles, particles in Turkic languages, edat, takı, ilgeç, bağlaç, particles, semantics of particles, functional service units.

Kirish. Nafaqat xorijiy tillar, balki qardosh turkiy tillarni urganish va urgatish, til vositasida buyuk maqsadlarni amalga oshirish, uz ona tili va turli xalqlar tillarini chuqur biluvchi barkamol avlodni tarbiyalash, davlat tilimiz bulgan uzbek tilini rivojlantirish, qadr-qimmatini oshirish, uning maqomini, qardosh tillar bilan aloqasini yanada mustahkamlash ijtimoiy-siyosiy yunalishda ham dolzarb mavzuga aylandi. Chunki davlat va jamiyat ravnaqi, sog'lom va etuk inson tarbiyasida til hal qiluvchi ahamiyatga ega [1].

Tilshunoslik sohasida tilga qiyosiy yondashuv (ayniqsa, bitta guruhga mansub tillarda) kuplab lingvistik muammolarni, til buyicha hali echimini topmagan bahsli

munozaralarni hal qilishga asos yaratadi. Shu nuqtai nazardan, ishda uzbek va turk tillari grammatikasida muhim bug‘in bulgan yuklamalar tadqiqot obekti sifatida olindi.

Tadqiqotda ilk bor uzbek va turk tillaridagi yuklamalar semantik-funksional, uslubiy-sinonimik, sintaktik, intonasion va strukturaviy jihatdan umumiylik va xususiylik nuqtai nazaridan tadqiq qilindi. Bunday tadqiqot genetik yaqin tillar uchun xarakterli umumiy va farqli tomonlarni yuzaga chiqarish, turkiy tillar qiyosiy grammatikasi nazariyasiga kengroq malumot olib kirishga sharoit yaratadi. Gap tarkibida yuklamalarni kup qirrali tekshirish qiyosiy turkologiya sohasida, shuningdek, ikkala tilni sinxron planda ilmiy yoritishda dolzarb hisoblanadi. Bundan tashqari, turk va uzbek tillaridagi yuklamalar hozirgacha qiyosiy urganish obekti bulmagan. Yuklamalar sintaktik qullanilishiga kura funksional uzgarishga uchrashi, polifunksionalligi, gapning modal tomoniga tasir qiluvchi boy semantik tuzilishi bilan ajralib turishi, ularning kup manoli va ayni paytda, sinonimik, uslubiy kategoriya ekanligi diqqatga sazovordir. Shu sababli ularni urganish grammatik vositalar va grammatik semantika nazariyasini rivojlantirishda, ikki til doirasida uzaro sintaktik-grammatik munosabatlarni belgilashda malum ahamiyatga ega.

Yuklama kategoriyasi turkiy tilshunoslikda qiyosiy aspektda etarli urganilmagan til sohasi bulib, tilda ularni manoviy ajratish va farqlash hamda aniq bir meyor belgilash hozirga qadar munozaralidir. Uzbek tilshunosligidagi yuklamalarga doir mavjud ilmiy-tadqiqot ishlari, asosan, bir til doirasidagi bazi yuklamalarning semantik tahlilidan iborat bulib, ular kup qirrali til hodisasi sifatida tadqiq qilinmagan, binobarin, mazkur til birligi, nafaqat bir til doirasida, balki qiyosiy yondashuvda uzining semantik-funksional, stilistik, sinonimik, sintaktik imkoniyatlari bilan namoyon buladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ilmiy ish mavzusini yoritishda bir qancha ilmiy, publisistik va badiiy adabiyotlar, og‘zaki nutq (suzlashuv uslubi) materiallari asos vazifasini utadi. Asosiy ilmiy adabiyotlarga U.Tursunov, J.Muxtorov, SH.Rahmatullaevning “Hozirgi uzbek adabiy tili”, O. Bozorovning "Uzbek tilining yuklama kategoriyasi", B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjievaning "Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkov", A.M.Shcherbakning "Ocherki po sravnitelnoy morfologii tyurkskix yazыkov", X.V.Sultanbaevaning "Slujebnye slova v sisteme chastey rechi bashkirskogo yazыka", N.Nasiminoğlu ning Türk Dilinde Edatlar, M.Ergin ning Türk Dil Vilgisi, T.Vanguoğlu ning Türkçenin Grameri kabi uzbek, rus va turk tilshunoslarining asarlarini, uzbek va turk suzlashuv uslubi namunalarini, badiiy adabiyotlarga, asosan, S.Ahmadning "Jimjitlik" romani, "Tanlangan asarlar"i, O. Yoqubovning "Ulug‘bek xazinasini", "Kuhna dunyo", Oybekning "Navoiy", M. Ismoilning "Farg‘ona tong otguncha" romanlari, U.Hoshimov asarlari, R.N.Güntekin romanlari, Ö.Seufettin hikoyalari, Uzbek hikoyalari antologiyasi kabi asarlarni, publisistik adabiyotlarga uzbek va turk tilidagi gazeta va jurnallardan olingan materiallarni misol tariqasida keltirish mumkin. Shuningdek, ilmiy ishning tadqiqot metodlari sifatida qiyosiy,

qiyosiy-tipologik metodlar hamda analiz, sintez, tasniflash, tavsiflash usullaridan foydalanildi.

Natijalar. 1. Turkiyshunoslikda yuklamalarning urganilish darajasi cheklangan bulib, ularning morfologik-sintaktik qirralari faqat umumiy jihatdan tekshiriladi; yuklamalar tarifida uxshashlik, tasnifida tafovutlar kuzatiladi. Ushbu kategoriya uzbek tilida manoviy tasnif qilinsa, turk tilida manoviy-vazifaviy, sintaktik urniga kura ajratiladi hamda semantik xususiyatlari sintaktik, funksional fonda yoritiladi. Mazkur birliklar turk tilida g'orevli kelimeler sinfi ostida edat va baqlaql tarkibida urganiladi.

2. Uzbek tilidagi yuklamalarning turk tilida funksional, manoviy va fonetik ekvivalentlari mavjud, biroq ular aksariyat, farqli sintaktik, semantik-funksional tuzilishga ega; fonetik ekvivalent, yani ayni shakliy munosabatdagi yuklamalar manoviy-vazifaviy nomutanosiblik fonida korrelyativ munosabatda namoyon buladi.

3. Uzbek tilidagi yuklamalarning bazi qushimcha semalari turk tilida ayni shu yuklamaning ekvivalenti vositasida emas, boshqa grammatik shakllarda ham ifodalanadi; bir tildagi yuklamaning ayrim qushimcha manolari shu yuklamaning ekvivalenti doirasida ikkinchi tilda kuzatilmaydi yoki ikkala tilda ayni semalar qatoriga ega ekvivalent yuklamalar birlamchi va malum qushimcha manolarda bir-biriga mos kelsa, bazi manolar boshqa grammatik vositaga yuklatiladi.

4. Har ikkala tilda yuklama vazifasini bajaruvchi birliklarni semantik, sintaktik guruhlantirgan holda tadqiq qilish maqsadga muvofiq. Shu asosda ularning manoviy, funksional ekvivalentlarini aniqlash, semantik, grammatik xususiyatlarini keng hajmda tahlil qilish mumkin. Bu tarzda ajratilgan yuklamalar ichida kuchaytiruv va takid ifodalovchi yuklamalar salmog'i va qullanilish darajasi yuqoridir.

5. Uzbek va turk tillaridagi yuklamalar manodoshlik asosida uzaro sinonimik qator hosil qiladi. Sinonimik variantlar sintaktik-stilistik qullanilishi, manoviy buyoqlari jihatdan xususiy belgilarga ega; yuklamalar nutqning turli uslublarida individual, sintaktik, semantik tafovutlarda namoyon buladi, shuningdek, ayrim yuklamalar uslubiy neytral bulib, ham og'zaki, ham yozma nutqda qullaniladi. Shunga kura, yuklamalarda ham sinonimiyali ham sinonimiyasiz (faqat bitta yuklamaga aloqador) uslubiylik mavjud.

6. Yuklamalarda hissiy-tasviriy buyoqni yuzaga chiqarishda intonasiya ajralmas bulak bulib, bazan ohang urg'usi orqali gap maqsadi anglashiladi. Binobarin, yuklamalar ayni sintaktik munosabatda farqli mano tovlanishlarini hosil qiladi va bu intonasiya orqali yuzaga chiqadi. Og'zaki nutqda yuklamalar qullanilishi kontekstual xarakterga egaligi sababli, malum vaziyatlarda bu birliklar urg'u oladi yoki biror bulakka intonasion urg'u beradi.

Muhokama. Malumki, uzbek va turk tillarining rivojlanish bosqichlari ular tarkibiga arab hamda fors-tojik tillarining kirib kelishi bilan bog'liq bulib, bu hodisa har ikkala tilning uziga xos tarzda takomillashuviga yul ochdi. Shu jarayon natijasi ularoq, ularda fonetik-orfoepik umumiyliklar bilan birga, sezilarli tafovutlar yuzaga keldi.

Tabiiyki, bu jarayon ikkala tilda mustaqil bulmagan, bavoita morfologik-sintaktik tizimga bog‘liq birliklarning sintaktik strukturasi ham aks etmasdan qolmadi.

Tilimizdagi nutq birliklarini mano xususiyatiga kura ajratish turk tiliga ham xos bulib, ular “kelime siniflari” [2] tarzida keltiriladi va ikki guruhga bulinadi: 1. Anlamli kelimele 2. G‘orevli kelimele [3] (mustaqil va vazifali suzlar). Binobarin, vazifali suzlar yordamchi suzlar hisoblanib, tadqiqot obekti – yuklamalar sintaktik-funksional jihatdan *edat* (yoki *taki*, *ilgeç*) va *bağlaç* tarkibida urganiladi hamda manoviy xususiyatlari (benzetme, olumsuzluk, kuvvetlendirme, soru edatları va h.) funksional (*bağlama*, *çekim*, *karşılaştırma-denkleştirme*, *ünlem edatları* va h.), sintaktik (*sümle başı*, *sona gelen*, *son çekim*) fonda tahlil qilinadi. Takid va kuchaytiruv anglatuvchi yuklamalar M.Ergin va N.Hojiaminug‘liga tegishli ilmiy manbalarda *kuvvetlendirme*, *suroq* va *taajjub yuklamalari* – *soru*, *inkor yuklamasi* – *karşılaştırma-denkleştirme edatları* tarkibida urganiladi. Masalan, turk tilida *-da/-de* (ham), *dahi/bile/hatta* (hatto), *-ki* (-ki) kuvvetlendirme edatları, *sanki* – *sümle başı*, *bağlama edatı*, *manosiga kura esa benzetme edatı* dir; *ne...ne* funksiyasiga kura *karşılaştırma-denkleştirme edatı* yoki *olumsuzluk bağlası* deyiladi; *-ki* kuvvetlendirme edatı bulish bilan birga, “axir”, “-ku” yuklamalari manosida uakinma (*shikoyat*) edatı hamdir. Shuningdek, ayni birlik turli guruhlar tarkibida urganiladi. Masalan, takid va kuchaytiruv, ajratish-chegaralash manosida yuklamalik xususiyati mavjud *da* (-de), *bile*, *ualnız*, *ansak*, *sadese* va b. lar edatlar, yani kumakchilar, ayni vaqtda, bog‘lovchilar qatorida sanab utiladi yoki kuchaytiruv, takid, inkor manolariga ega *-ki*, *hatta*, *ne...ne...kabi* birliklar bog‘lovchi sifatida beriladi va bu bilan yonma-yon qushimcha mano ifodalashlari qayd qilinadi va h. Turk tilida *-ki* sabab-natija bildiruvchi jummalarni bog‘lovchi vosita sifatida *bağlaç* tarkibiga kiritilib, ayni paytda izohli gaplar boshida qullanilishi, gapga shart, burttirish manolarini ham qushishi qayd qilinadi [4]. Uzbek tilidagi *xuddi* yuklamasi ekvivalenti *turki* kuvvetlendirme (takid va kuchaytiruv) edatları tarkibiga kiritiladi. Bu ularning polifunksional, polisemantik xarakteri bilan izohlanadi. Yuklamalik xususiyati mavjud birliklar haqida “Turk tilida *edatlar* jumlada asl vazifasidan tashqari, takidlash vazifasini ham bajaradi. Bular orasida *-da/-de* (ham), *dahi/bile* (hatto) kabi suzlar asl *kuvvetlendirme edat* laridir. Boshqalari esa jumla ichida turli holatlarda kelib, bazan takidlash vazifasini bajaradi” [5], deya qayd etiladi va mazkur birliklarning ikki tomonlama funksiyalanishiga ishora qilinadi.

Qiyoslanayotgan tillarda yuklama vazifali birliklar bazan fonetik, manoviy-vazifaviy, sintaktik jihatdan mushtaraklik kasb etsa-da, ayrim hollarda, ular orasida, xuddi shu munosabatlarda keskin farqlanishni kuzatish mumkin. Ayni shaklga ega birliklar (*fakat*, *hatta*, *ualnız*, *hem*, *-mi*, *-da*, *-ki*) ikkinchi tilda sezilarli tafovutlarda namoyon buladi. Masalan, *-mi?* suroq va taajjub yuklamasi turk tilida ham ayni shakliy-vazifaviy xususiyatga ega. Biroq u turk tilida, kupincha, soru eki [6] (suroq qushimchasi, tarixan soru edatı bulganligi qayd qilinadi), bazan soru edatı deb yuritiladi va kup hollarda yordamchi suzlar tarkibiga kiritilmasdan, faqat qushimcha sifatida talqin qilinadi.

Ushbu shakl ilmiy adabiyotlarda kuzatilmagan bulsa-da, uzbek tilida ananaviy suroq va taajjub manosidan tashqari, suzlashuv uslubida takrorlingan bulaklar orasida qullanilib, takid va kuchaytiruv (*bordimmi bordim, aytdimmi aytdim; oshmisan osh, qizmisan qiz*) manosini, uyushiq bulaklar orasida sodda gaplar tarkibida ayiruv (*Tug‘rimi-yuqmi hayot kursatadi.*), payt va shart ergash gapli qushma gaplar tarkibida ergashtiruv bog‘lovchisi (*Ustozini kurdimi – yana shu voqealar esiga tushadi.*) vazifasini bajaradi. Ayni holat, turk tilida ham mavjud bulib, *-mi* shakli “rekiştirme (takid), zaman (payt), koşul” [7] (shart) manolarini anglatadi: *Vunu uarmak zor mu zor. İş mi iş ha! (Ishmisan ish!) Güç mü güç ua. (Qiyinmi, qiyin); Onu gördüm mü sinirleniurum. – Uni kurdimmi asabiylashaman. (payt) Çalıştın mı her şeuı başarırısın. – Ishlasang hamma narsaga erishasan. (shart)*

Xulosa. Uzbek va turk tillarida yuklamalar polisemantik va polifunksionaldir. Ayni bitta yuklama nafaqat manoviy, balki fonetik ekvivalentlik doirasida farqli manolarda qullanilishi, bir nechta vazifani bajarishi mumkin, yani yuklama vazifali birliklarda funksional imkoniyat nafaqat bog‘lovchi doirasida, boshqa leksik-morfologik shakllarda ham namoyon buladi.

Demak, turk tilida yuklama vazifasini bajaruvchi yordamchi suzlarning aksariyati polifunksional bulib, manoviy doirasi kengdir. Bu turk tilining uziga xos rivojlanish shart-sharoitlari bilan bog‘liq bulib, ayni jihat ularning uslubiy xususiyatlarini belgilashda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.A. Uzbekiston buyuk kelajak sari. –T.: "Uzbekiston", 1999. – bet 19. (Karimov I.A. Uzbekistan towards a great future. - T.: "Uzbekistan", 1999. - page 19); Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –T.: "Yangi asr avlodi", 2001. – bet 157. (The idea of national independence: basis concepts and principles. –T.: "Uangi asr avlodi", 2001. – page 157.)
2. Rarlatur I., Erjilasun V.ve diğer. Türk dili ve kompozisyon. - Ankara.: Ekin Kitabevi, 2005. - s.192. (Rarlatur I., Erjilasun V. et al.. Turkish language and composition. - Ankara.: Ekin Kitabevi, 2005. - p.192.)
3. Türkçe Dil Vılğısı. TÖMER. - Ankara.: Gazi Üniversitesi, 2000. -s.186. (Turkish Grammar. TÖMER. Ankara.: Gazi University, 2000. -p.186.); ÖSS Türkçe. - Izmir.: FEM yayınları, 2001. -s. 119. (ÖSS Turkish. - Izmir.: FEM Publications, 2001. -p. 119.)
4. Nasımınoğlu N. Türk Dilinde Edatlar. - Istanbul.: Milli Eğitim Vasım Evi, 1984. - s. 218. (Nasımınoğlu N. Prepositions in Turkish Language. - Istanbul: National Education Printing House, 1984. - p. 218.)
5. Nasımınoğlu N. Türk Dilinde Edatlar. - Istanbul.: Milli Eğitim Vasım Evi, 1984. - s. 112. (Nasımınoğlu N. Prepositions in Turkish Language. - Istanbul.: National Education Printing House, 1984. - p. 112.)
6. Ergin M. Türk Dil Vılğısı. - Istanbul.: Vurak, 19.baskı,1992. - s. 350-351. (Ergin M. Turkish Grammar. - Istanbul.: Vurak, 19th edition, 1992. - pp. 350-351.)
7. Serebrennikov B.A., Gadjeva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkov. - M.: "Nauka", 1986. - s. 251. (Serebrennikov V.A., Gadzhieva N.Z. Comparative-historical grammar of Turkic languages. - M.: "Nauka", 1986. - p. 251.); Shcherbak A.M. Ocherki po sravnitelnoy morfologii tyurkskix yazыkov. –L.: "Nauka", 1987. - s. 95. (Shcherbak A.M. Essays on comparative morphology of Turkic languages. –L.: "Nauka", 1987. - p. 95.)